BAŞÇAVUŞZADE CAMİİ*

Yozgat'ta Osmanlı Dönemi Cami

Adem SEVİM**

Anahtar Kelimeler: Yozgat, cami, Çapanoğulları, Osmanlı sanatı, Osmanlı mimarisi.

Yozgat il merkezinde, İstanbulluoğlu Mahallesi Şehit Abdi Duyar Sokak üzerinde yer alan Başçavuşzade Camii, ahşap tavanı, kalemişi bezemeleri ve duvar resimleriyle tanınan bir Osmanlı dönemi yapısıdır. İbadete ve ziyarete açık olan cami, giriş kapısı üzerindeki mermer kitabesine göre Başçavuş Halil Ağa tarafından H. 1215 (M. 1800–1801) yılında yaptırılmıştır.

Avlunun kuzeybatısında, kitabesine göre H. 1222 (M. 1807–1808) yılına tarihlenen bir çeşme bulunur. Yapının batı ve güneyini çevreleyen hazirenin güneybatı köşesinde Halil Ağa'nın mezarı yer alır. Mezar taşına göre Halil Ağa, H. 1231 (M. 1815–1816) yılında vefat etmiştir. Camiye ilişkin H. 23 Rebiülevvel 1231 (M. 22 Şubat 1816), H. 30 Zilhicce 1237 (M. 17 Eylül 1822) ve H. 1240 (M. 1824–1825) tarihli üç vakfiye bulunmaktadır.

Mimari özellikler

Hafif eğimli bir arazi üzerine inşa edilen cami, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlıdır. Son cemaat yeri ve harim olmak üzere iki ana birimden oluşur. Yapı, içten düz ahşap tavanla, dıştan kiremit kaplı kırma çatıyla örtülüdür. Beden duvarlarında kaba yonu ve moloz taş; cephe köşelerinde, alt kat pencerelerinde ve giriş kapısı sövelerinde siyah renkli kesme taş kullanılmıştır. Üst kat pencere kemerleri ise tuğla örgülüdür.

Tek şerefeli minare, batı cephesinde harim duvarı ile son cemaat yerinin birleştiği kuzeybatı köşede yer alır. Kare kesitli kesme taş kaidenin üzerinde, soğan biçimli profilli pabuç aracılığıyla tuğla örgülü silindirik gövdeye geçilir. Şerefe altlığı ve ajurlu korkulukları taştandır. Tuğla örgülü kısa petek bölümü, konik külah ve âlemle sonlanır. Kaide, harim beden duvarından dışarı taşar. Minareye üst kat mahfilindeki yuvarlak kemerli bir kapıdan girilir.

Doğu ve batı cephelerinde alt seviyede üçer, üst seviyede ise mahfile açılan açıklıklarla birlikte dörder pencere bulunur. Güney cephede iki alt ve üç üst pencere yer alır. Alt kat pencerelerinin söve ve lentoları kesme taştandır. Lentoların üzerindeki tuğla örgülü sivri hafifletme kemerlerinin içleri moloz taşla doldurulmuştur. Üst kat pencereleri sivri kemerlidir.

Kuzeyde enine dikdörtgen planlı, iki katlı son cemaat yeri bulunur. Bu bölüme, kuzey cephe eksenindeki yarım daire biçimli dört basamaklı taş merdivenle ulaşılır. Son cemaat yerinin kuzey cephesi, sonraki müdahalelerle doğramalarla kapatılmıştır. Alt katın sıvalı düz tavanı yanlarda kâgir duvarlara, ortada ahşap direklere oturur.

Son cemaat yerinin güney duvarı eksenindeki yuvarlak kemerli, siyah kesme taş söveli kapı harime açılır. Kapı üzerinde celî sülüs hatlı inşa kitabesi yer alır. Üç sıra hâlinde düzenlenmiş altı satırlık kitabe, Abdülkadir adını ve H. 1215 tarihini taşır. Kitabenin metindeki aktarımı şöyledir:

“Min hasenat-ı İbn Başçavuş Halil Ağayı sahibül-hayr / Bu ziba cami-i vala müşarün bi’l bennan oldu / Hulusundan senin Tevfik-i Rabbani olup yaver / Nice nakdin hele masruf-i hayrat-ı ihsan oldu / Bir mübeşşir melek rüşdi gelüb itmamına tarih / Dedi makbul-i dergahı ulvi’i müstean oldu / Abdulkadir sene 1215”

İç mekân ve bezeme

Harim, kuzey-güney doğrultusunda uzanan, kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Ahşap tavan doğu, batı ve güneyde beden duvarlarına, kuzeyde ise mahfili taşıyan ahşap dikmelere oturur. Tavan yüzeyi, çapraz çakılmış ahşap çıtaların oluşturduğu baklava dilimi motifleriyle bezenmiştir. Ortadaki kare alanın içine dairesel bir ahşap göbek yerleştirilmiştir. Karenin köşelerinde kıvrık dallar, penç motifleri ve çiçek demetleri görülür. Işınsal düzende oluşturulan göbek, ahşap çıtalarla üçgen dilimlere ayrılmış; “S” kıvrımları, penç motifleri ve akantus yapraklarıyla süslenmiştir. Merkezinde ajur tekniğinde işlenmiş yapraklardan oluşan bir sarkıt bulunur. Tavanı farklı genişlik ve profillerde beş ahşap bordür çevreler.

Harimin alçı sıvalı duvarlarında, alt ve üst seviyelerde düzenlenen kalemişi bezemeler yer alır. Alt seviyede doğu ve batı duvarlarında üçer, güneyde mihrabın ve kuzeyde giriş kapısının iki yanında birer pencere bulunur. Bunların üzerindeki renkli camlı alçı şebekeli pencereler iç mekânın aydınlatılmasına katkıda bulunur. Pencere altlarına kadar uzanan duvar yüzeyleri, siyah konturlarla sınırlanmış yatay dikdörtgen panolara bölünmüştür. Panolar sarı ve yeşil tonlarda mermer taklidi bezemelerle boyanmıştır. Pencereler arasındaki yüzeylerde ise örgü motifleri ve natüralist çiçek buketleri tekrarlanır. Alt seviyenin üst sınırında, ince bir bordürle ayrılan yatay bezeme kuşağı uzanır.

Kuzeydeki alt kat mahfilinin duvarında yatay ve dikey dikdörtgen panolar ile dairesel madalyonlar bulunur. Giriş kapısı ve pencerelerin üzerindeki panolarda “C” ve “S” kıvrımları, akantus yaprakları ve Barok karakterli çiçek buketleri görülür. Üç bölüme ayrılan alt kat mahfilinin tavanı, yastıkları ve taşıyıcı kirişleri de kalemişleriyle bezenmiştir.

Üst seviyedeki bezeme düzeni, güney duvarında mihrap alınlığı hizasından başlar. Duvar yüzeyi, Dor başlıklı sütun tasvirleriyle dikey panolara ayrılmıştır. Üst pencerelerin yanlarındaki dairesel madalyonlarda celî sülüs hatla “Allah Celle Celalühü” ve “Muhammed Aleyhisselam” ibareleri yer alır. Sütun gövdelerini kıvrık dallar, güller ve akantus yaprakları sarar. Benzer bir düzen doğu ve batı duvarlarında da sürdürülür. Doğu duvarındaki panolarda “Ebu Bekir” ve “Osman”, batı duvarındaki panolarda “Ali” ve “Ömer” adları yazılıdır. Diğer panolarda vazolardan çıkan çiçek demetleri görülür. Üst kat mahfilinin duvarları da natüralist bitkisel kompozisyonlarla bezenmiştir.

Üst mahfilin doğu ve batı duvarları boyunca kıbleye uzanan yan kanatlarının altında, yatay şeritler hâlinde manzara resimleri yer alır. Ahşap taşıyıcılara oturan bu galeriler, yedişer ahşap direk arasındaki parmaklıklarla sınırlandırılmıştır. Direk başlıkları yeşil zemin üzerine kırmızı akantus yapraklarıyla boyanmıştır. Manzara resimleri, sütun tasvirleri ve bitkisel motiflerle panolara ayrılmış; alt ve üstte hançer yaprakları ile natüralist çiçeklerden oluşan bordürlerle çevrelenmiştir. Panolarda akarsular, ağaçlar ve kır manzaralarının yanı sıra çadır, köşk, konak, dükkân, yel değirmeni, köprü, çeşme, namazgâh ve cami tasvirleri bulunur.

Manzara panolarındaki bazı mimari tasvirlerde H. 1215 (M. 1800–1801) ve H. 1230 (M. 1814–1815) tarihleri okunmaktadır. Bu farklı tarihler, bezemelerin farklı zamanlarda yapılmış veya yenilenmiş olabileceğini düşündürür. Ancak tarihler tek başına bütün süslemelerin hangi aşamalarda tamamlandığını kesin olarak göstermez.

Mihrap ve ahşap donatılar

Giriş kapısıyla aynı eksende yer alan mihrap, mermer görünümlü alçı sıvayla kaplıdır. Yuvarlak kemerli çerçevesi içinde yarım silindirik niş bulunur. Nişin iki yanındaki sütunçeler kare kaideler üzerinde yükselir ve yapraklı başlıklarla sonlanır. Alınlığında 1952 tarihli celî sülüs bir hat levhası yer alır. Tepelik bölümü akantus yaprakları ile “C” ve “S” kıvrımlarıyla bezenmiştir.

Mihrabın batısındaki ahşap minberin kaş kemerli girişini, kare kaideli silindirik sütunlar taşır. Yukarı doğru daralan kapı tacı, ters ve düz yerleştirilen kabartma “C” kıvrımları ve beş yapraklı çiçeklerle süslenmiştir. Tacın üstünde beş ayrı sap üzerinde penç motifleri, yanlarında ise topuzlar bulunur. Aynalık ve süpürgelik tek bir üçgen yüzey olarak düzenlenmiştir. Korkulukları ajurlu geçmelerle oluşturulan minberin köşk bölümünü, dört sütunçenin taşıdığı sekizgen kaideli piramidal külah örter.

Güneydoğu köşedeki ahşap vaaz kürsüsü, yuvarlak kemerlerle birbirine bağlanan sekiz ahşap sütun üzerinde yükselir. Korkuluklarında “C” kıvrımlı kare panolar, köşelerinde topuzlar bulunur. Kuzeydeki alt kat mahfilinin batı kanadı sonradan müezzin mahfiline dönüştürülmüştür. Son cemaat yerinin üst katının mahfile katılmasıyla üst seviyedeki kullanım alanı genişletilmiştir.

Değerlendirme

Başçavuşzade Camii, dikdörtgen planı ve ahşap tavanıyla Anadolu’daki taşra camilerinin mimari özelliklerini taşır. Kalemişleri, mermer taklidi panolar, manzara resimleri, hat madalyonları ve ahşap bezemeler, Geç Osmanlı sanatında geleneksel motiflerle Batı etkili biçimlerin bir arada kullanıldığını gösterir. Yapı, Yozgat’taki Osmanlı dönemi dinî mimarisi ve duvar resmi geleneği bakımından önem taşır.

Kaynakça

ACUN, H. (1981). Yozgat ve Yöresi Türk Devri Yapıları. *Vakıflar Dergisi, 13*, 635–715. https://acikerisim.fsm.edu.tr/items/ec398545-a87f-43dc-8b80-f2d8b710cbb9

ACUN, H. (2005). *Bozok Sancağı (Yozgat İli)'nda Türk Mimarisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ACUN, H. (2016). *Tüm Yönleriyle Çapanoğulları ve Eserleri* (2. bs.). İstanbul: TBMM Basımevi.

ARIK, R. (1988). *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

ASLANAPA, O. (1993). *Türk Sanatı* (3. bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.

AVCI, O. (2016). Yozgat Başçavuşoğlu Camii ve Süslemeleri Üzerine Düşünceler. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi, 3*(5), 49–70. https://doi.org/10.17822/omad.2016516905

ÇETİN, U. (2022). Yozgat'ın Tarihi Camilerinde Kalemişi Bezemeler ve Duvar Resimleri. E. GÜNGÖR (Ed.), *Yozgat Tarihi ve Kültürü* içinde (C. 1, s. 171–201). Ankara: Akçağ Yayınları.

DURU, M. (1981). Yozgat Çapanoğlu Camii ve Vakfiyeleri. *Vakıflar Dergisi, 13*, 71–89. https://makale.isam.org.tr/handle/123456789/191167

DÜNDAR, A. (2004). *Çorum Cami ve Mescitleri*. Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları.

ERGİN, A. Ş. (1994). *Vakıflar ve Yozgat'ta Tarihi Vakıf Camileri*. Ankara.

HASOL, D. (2017). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. İstanbul: YEM Yayınları.

KELEŞ, H. (1996). *Vakfiyelerine Göre Yozgat Vakıfları (1400–1920)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

KUBAN, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: YEM Yayınları.

KURAN, A. (1993). Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi. *Malazgirt Armağanı* içinde (2. bs., s. 179–186). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

MERT, Ö. (1993). Çapanoğulları. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 8, s. 221–224). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. https://islamansiklopedisi.org.tr/capanogullari

ÖZCAN BALKIR, B. (2018). *Çankırı (Merkez İlçe ve Köyleri) Türk Dönemi Mimari Eserleri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

SEVİM, A. (2024). *Çorum'da Türk Dönemi Mimari Eserleri (Cumhuriyet Dönemine Kadar)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

SEVİM, A. ve KARACABEY, B. (2022). Yozgat İl Merkezindeki Tarihi Camiler. E. GÜNGÖR (Ed.), *Yozgat Tarihi ve Kültürü* içinde (C. 1, s. 103–135). Ankara: Akçağ Yayınları.

SÖZEN, M. ve TANYELİ, U. (2012). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü* (12. bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.

ŞENER, D. (2011). *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Anadolu Duvar Resimleri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

* Bu çalışma, Adem Sevim ve Bekir Karacabey'in E. Güngör editörlüğündeki *Yozgat Tarihi ve Kültürü* kitabında yayımlanan "Yozgat İl Merkezindeki Tarihi Camiler" başlıklı çalışmasının gözden geçirilerek güncellenmiş hâlidir (Cilt 1, ss. 103–135, Ankara: Akçağ Yayınları, 2022).

** Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve İslam Sanatı Anabilim Dalı; adem.sevim@bozok.edu.tr; ORCID: 0000-0002-0394-781X.